

Hình tượng HỔ trên gốm cổ Việt Nam

✍️ **TRẦN ĐỨC ANH SƠN***

Hổ (虎), người Việt còn gọi bằng nhiều tên khác như: cạp, hùm, khải, ông ba mươi, là động vật có vú thuộc họ Mèo (Felidae), là một trong bốn loại “mèo lớn” thuộc chi Panthera và là loài thú ăn thịt sống, kể cả người.⁽¹⁾ Vì thế, hổ được con người kính nể, e sợ. Hổ là con vật đứng thứ 3 trong “thập nhị địa chi” trong lịch pháp của một số nước phương Đông.

Ảnh 1: Mảnh gạch xây tháp thời Trần, khai quật ở Hoàng Thành Thăng Long. Đất nung màu đỏ, trang trí nổi hình hổ và văn sóng nước. Hiện vật của Bảo tàng Lịch sử Việt Nam. Ảnh trích từ sách “Cổ vật Việt Nam”.

Trong văn hóa của một số nước Đông Á, hổ được tôn là chúa sơn lâm. Hình tượng hổ chứa đựng nhiều sự ẩn dụ hơn hình tượng của bất cứ con dã thú nào khác.⁽²⁾ Với người phương Bắc, hổ biểu tượng cho quyền uy, chất dũng mãnh của những chiến binh trên sa mạc. Đầu hổ được người Trung Quốc vẽ trên mặt khiên của các chiến sĩ hay trên những ô cửa của công sự phòng thủ để trấn áp và làm kinh hãi kẻ thù.⁽³⁾ Người Trung Hoa cho rằng trên trán hổ có những vết lông tương tự chữ *vương* (王). Vì thế, hổ còn là biểu tượng của hoàng gia. Hổ còn biểu trưng cho lòng can đảm và sự phẫn nộ.⁽⁴⁾

Người Trung Hoa cũng quan niệm hổ trắng là hình ảnh của đáng minh quân và là linh vật trấn giữ phía tây - *Tây phương bạch*

hổ (西方白虎). Hổ cũng được coi là con vật biểu trưng cho mùa thu (cùng với hoa cúc). Trong nghệ thuật Trung Hoa, hình tượng hổ biểu trưng cho Đất, đối lập với rồng là linh vật biểu trưng cho Trời. Trên trang phục của các vua chúa Trung Hoa, nếu áo của vua thêu hình rồng, áo của hoàng hậu thêu hình chim phượng, thì áo của quan văn thêu hình chim hạc, còn áo của quan võ thêu hình tượng hổ (văn cầm, võ thú).⁽⁵⁾

Trong đạo Phật, hình ảnh con hổ tượng trưng cho sức mạnh của niềm tin, của sự chiến thắng các trở ngại trên con đường tu chứng.⁽⁶⁾ Tuy nhiên, Phật giáo cũng coi hổ là một trong ba con vật tượng trưng cho *tam độc* (tức ba điều hại là: *tham, sân, si*), Theo đó, khi tượng trưng cho *tham*, hổ tượng trưng cho *sân* và hươu tượng

trung cho *si*.

Trong văn hóa Việt Nam, hổ biểu tượng cho sự hùng cường và sức mạnh vô song. Người Việt tin rằng hổ có sức mạnh siêu phàm, trừ được ma quỷ, bảo vệ bình an cho cộng đồng. Vì thế trước cửa các đền thờ thần linh, người ta hay đắp nổi bằng vôi vữa hoặc vẽ hình tượng hổ. Trong một số lăng tẩm của các vị vua chúa thời Trần, thời Lê có tạc tượng hổ bằng đá trấn giữ. Cũng vì cho rằng hổ có thể trừ được tà ma nên trong dòng tranh thờ cúng Hàng Trống có các bức tranh *bạch hổ* và *ngũ hổ*. Hình tượng của hổ xuất hiện trong nhiều loại hình văn hóa nghệ thuật khác ở Việt Nam, từ điêu khắc, hội họa đến văn chương, thi phú.

Trong lĩnh vực gốm sứ, hình tượng hổ xuất hiện không nhiều

* TS., Viện Nghiên cứu Phát triển Kinh tế - Xã hội Đà Nẵng.

bằng các linh vật khác như long, lân, quy, phụng. Thậm chí, tần suất xuất hiện của hổ trên đồ gốm cổ Việt Nam còn thấp hơn các con vật bình thường khác như cá, chim, vịt, hươu... Tuy nhiên, sự hiện diện của hổ trên gốm Việt cổ khá sớm và có tính liên tục. Hình tượng hổ xuất hiện trên nhiều dòng đồ gốm khác nhau, với phong cách tạo hình khác biệt, tạo nên những dấu ấn riêng, độc đáo và thú vị. Những cổ vật gốm Việt mang hình tượng hổ, đa phần đều là cổ vật quý hiếm, có giá trị văn hóa, nghệ thuật và giá trị kinh tế cao, rất được giới sưu tầm cổ vật ưa chuộng.

Trong các di vật từ Hoàng Thành Thăng Long, có một mảnh gạch xây tháp bằng đất nung màu đỏ, dài 32cm, rộng 15cm. Mảnh gạch này khai quật ở Kim Mã (Hà Nội), trên đó trang trí hình một con hổ nổi trên nền văn sóng nước (ảnh 1). Điều thú vị là tuy toàn thân con hổ được miêu tả gần với hình ảnh con hổ thật, nhưng phần đuôi của nó lại giống đuôi của con sóc. Tạo hình đuôi hổ này có cùng một kiểu uốn lượn và một kiểu hoa văn như đuôi của những chim phụng trong có đồ án trang trí hình lá đề gắn trên các viên ngói bờ thời Trần. Đây cũng là một trong những lý do để các nhà nghiên cứu xác định niên đại mảnh gạch này thuộc về thời Trần (1225 - 1400). Trong

Ảnh 7: Tượng hổ nằm bằng gốm, men rạn trắng ngà. Hiện vật của Bảo tàng Lịch sử Việt Nam. Ảnh do Trần Tấn Vĩnh cung cấp.

lăng mộ của thái sư Trần Thủ Độ, người sáng lập nên triều đại nhà Trần, cũng có một tượng hổ án ngữ ngay trước mộ, rất uy nghi, đường bệ. Các nhà nghiên cứu mỹ thuật cổ đã nhận xét rằng: *“Thông qua hình tượng con hổ, các nghệ sĩ điêu khắc thời xưa đã nắm bắt và lột tả được tính cách, vẻ đường bệ, lẫm liệt của Thái sư Trần Thủ Độ”*. Phải chăng tượng hổ trong lăng mộ Trần Thủ Độ và phù điêu hình hổ trên viên gạch tháp thời Trần ở Hoàng Thành Thăng Long này có cùng một ý nghĩa biểu trưng?

Một cổ vật gốm khác, cũng thuộc thời Trần, được coi là cổ vật toàn bích nhất trong các món đồ gốm Việt Nam có hình tượng hổ. Đó là chiếc tháp gốm hoa nâu vẽ 5 con hổ (ảnh 2) hiện đang trưng bày tại Bảo tàng Quốc gia về Nghệ thuật Châu Á Guimet (Bảo tàng Guimet) ở Paris (Pháp). TS. Piere Baptiste, quản thủ sưu tập Đông Nam Á của Bảo tàng Guimet cho hay: đây là món đồ gốm có đề tài trang trí độc đáo nhất, và đặc biệt là lành lặn nhất, trong số các cổ vật gốm thời Trần mà bảo tàng này đang sở hữu. Chiếc tháp gốm men rạn màu ngà, cao khoảng 45cm (không kể nắp), thành ngoài có ba dải hoa văn vẽ bằng thứ men nâu điển hình của gốm hoa nâu thời Trần. Dải hoa văn chủ đạo nằm chính giữa thân tháp, vẽ hình 5 con hổ đang đi với các tư thế khác nhau. Làm nền cho dải hoa văn chủ đạo này là hai dải hoa văn vẽ lá và

Ảnh 2: Tháp gốm hoa nâu thời Trần. Trang trí hình 5 con hổ vòng quanh thân. Hiện vật của Bảo tàng Guimet. Ảnh: Trần Đức Anh Sơn.

cánh hoa cúc cách điệu giới hạn phía trên và phía dưới các hình tượng hổ. Nét vẽ phóng khoáng và khỏe khoắn, bút pháp điêu luyện, màu men hoàn hảo. Nhà nghiên cứu mỹ thuật người Pháp gốc Việt Philippe Trương ở Paris nhận xét: *“Trong các bảo tàng và sưu tập tư nhân ở Việt Nam mà tôi từng viếng thăm, dù có rất nhiều đồ gốm thời Trần quý hiếm, nhưng cổ vật có đề tài trang trí độc đáo và toàn hảo như chiếc tháp vẽ ngũ hổ này thì thật hiếm thấy. Nếu chiếc tháp này còn ở Việt Nam, hẳn nhiên, nó sẽ được công nhận là bảo vật quốc gia. Tiếc là nó lại thuộc sở hữu của một bảo tàng nước Pháp”*.

Cuộc khai quật con tàu chở đồ gốm bị đắm ở gần Cù Lao Chàm (Hội An) do nhà nước tổ chức trong các năm 1997 - 2000 đã phát hiện gần 250.000 cổ vật gốm Chu Đậu có niên đại vào cuối thế kỷ 15 - đầu thế kỷ 16. Trong đó, có khá nhiều đồ gốm vẽ hình chim, thú... Số hiện vật trang trí hình tượng hổ không nhiều lắm, nhưng rất đáng chú ý.

Ảnh 3: Hình hổ trang trí trên đĩa gốm Chu Đậu vót được từ tàu đắm Cù Lao Chàm. Hiện vật của Bảo tàng Quảng Nam.
Ảnh: Trần Tấn Vịnh.

Ảnh 4: Hình hổ trang trí trên đĩa gốm Chu Đậu vót được từ tàu đắm Cù Lao Chàm. Hiện vật của Bảo tàng Quảng Nam.
Ảnh: Nguyễn Thượng Hỷ.

Ảnh 6: Hình hổ trang trí trên nắp hộp gốm Chu Đậu vót được từ tàu đắm Cù Lao Chàm. Hiện vật của Bảo tàng Quảng Nam.
Ảnh: Nguyễn Thượng Hỷ.

Bảo tàng Quảng Nam hiện đang lưu giữ bốn hiện vật gốm Chu Đậu, xuất xứ từ tàu đắm Cù Lao Chàm có trang trí hình tượng hổ. Hiện vật thứ nhất là chiếc đĩa vẽ men tam thái (ảnh 3). Hình trang trí trong lòng đĩa thể hiện một con hổ ngồi bằng men xanh chàm (gốc oxyd cobalt), có điểm xuyết một số họa tiết ở phần cuối thân hổ bằng men màu đỏ (gốc oxyd sắt). Xung quanh hình hổ là các nét vẽ thể hiện các đám cỏ lau. Bên ngoài phần trang trí chủ đạo này là dải hoa văn thể hiện bốn cụm mây cách điệu đối xứng nhau bằng màu chàm, xen kẽ với các họa tiết vân khiên bằng men đỏ.

Hiện vật thứ hai cũng là một chiếc đĩa sâu lòng vẽ men tam thái, đường kính 35cm (ảnh 4). Hình trang trí trên chiếc đĩa này vẽ một con hổ đứng giữa các khóm trúc. Đây là một chủ đề trang trí rất lạ, bởi thông thường, trúc được vẽ kèm với mai và tùng (tuế hàn tam hữu), hoặc với chim sẻ (trúc tước); còn hổ thì thường vẽ kèm với rồng (long hổ tranh hùng), hay chỉ vẽ duy nhất một con hổ (độc hổ) hoặc vẽ cả 5 con hổ (ngũ hổ trấn ngũ phương). Hình hổ trên chiếc đĩa này cũng

được vẽ bằng men xanh chàm, trong khi các khóm trúc, hoa cỏ và vân mây cách điệu bao quanh hình hổ được vẽ bằng men màu xanh lục (gốc oxyd đồng) và men màu đỏ. Về thủ pháp, hình hổ vẽ trên đĩa này vẽ theo lối tả chân, dụng bút tỉ mỉ, khác với hình hổ vẽ trên chiếc đĩa thứ nhất được vẽ theo lối phong bút, ước lệ.

Hiện vật thứ ba là một chiếc kendi (ảnh 5) mang các đặc trưng điển hình của kendi Chu Đậu, từ kiểu dáng, cho đến men màu, họa tiết, hoa văn. Núm kendi hình trụ, trên cùng có tán hình đĩa, trang trí hoa văn đầu cánh hoa cách

điệu ở mặt trên. Mặt trên của thân kendi trang trí hoa văn đầu cánh hoa nhiều tầng bao quanh chân núm. Đặc biệt, trên thân kendi trang trí hình một con hổ trên nền văn hình mây theo lối vẽ mảnh họa. Hình con hổ được vẽ theo lối kết hợp giữa công bút (phần mặt hổ) với phóng bút (thân hổ), vừa tả chân, vừa có tính ước lệ khá cao. Tất cả họa tiết đều được vẽ bằng màu lam trên nền men trắng. Đây là một trong số ít những chiếc kendi còn nguyên vẹn khai quật được từ tàu đắm Cù Lao Chàm.

Hiện vật thứ tư là nắp một chiếc hộp, đường kính 7cm (ảnh 6).

Ảnh 8: Tượng hổ nằm bằng gốm, men rạn trắng ngà. Hiệu đề Cảnh Hưng. Hiện vật của Bảo tàng Lịch sử Việt Nam.
Ảnh do Trần Tấn Vịnh cung cấp.

Trong những hiện vật vớt được từ tàu đắm Cù Lao Chàm, loại hộp này nhiều vô kể và thường được các nhà chuyên môn đoán định là hộp phấn của phái nữ. Tuy nhiên, hoa văn, họa tiết trang trí trên những chiếc hộp khác thường là hoa cúc, hoa sen, chim phượng... vốn là những chủ đề mang *tính nữ*, thì hình vẽ trên chiếc nắp hộp này lại thể hiện một con hổ đứng, một chủ đề thiên về sự phò diễn sức mạnh và uy quyền. Cách thức trang trí trên chiếc nắp hộp này theo lối vẽ “mãn họa”, lấy các mảng màu làm trọng để thể hiện những ý niệm biểu trưng, thay cho lối vẽ tả chân thường gặp. Thêm một điều đặc biệt là trong khi màu lam trên những món đồ gốm Chu Đậu trong con tàu đắm ở Cù Lao Chàm thường là xanh sẫm, thì màu lam trên chiếc hộp này là màu xanh Hồi, rất giống với màu xanh trên các món đồ sứ Trung Hoa thời Minh - Thanh.

Tại Bảo tàng Lịch sử Việt Nam ở Hà Nội có hai món đồ gốm khá đặc biệt. Đó là tượng của hai con hổ làm bằng men rạn màu ngà, vằn lưng hổ bằng men nâu sẫm (ảnh 7 và ảnh 8). Theo miêu tả trong sách *Cổ vật Việt Nam* do Bộ Văn hóa Thông tin xuất bản năm 2003, thì một trong hai tượng hổ này có lạc khoản ghi niên hiệu

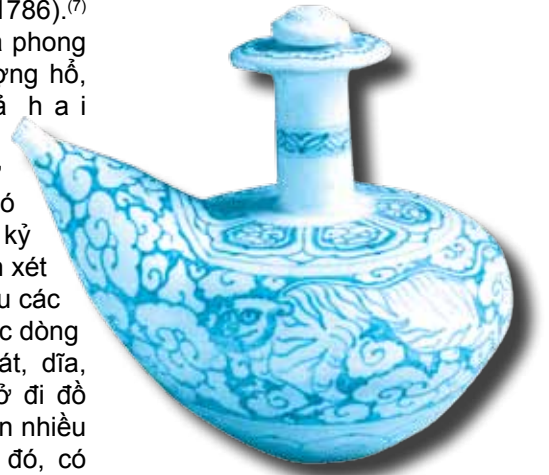

Ảnh 9: *Đĩa trà ký kiểu đời Tự Đức vẽ đề tài “long hổ trang hùng”. Hiện vật thuộc sở hữu của ông Đoàn Phước Thuận (Tuy Hòa, Phú Yên). Ảnh: Trần Đức Anh Sơn.*

Cảnh Hưng (1740 - 1786).⁽⁷⁾ Căn cứ vào nước men và phong cách tạo hình của hai tượng hổ, có ý kiến cho rằng: cả hai tượng hổ này có cùng tuổi men và đều xuất phát từ dòng gốm Bát Tràng, có niên đại vào khoảng thế kỷ 18, cuối thời nhà Lê. Nhận xét này là có cơ sở, bởi lẽ, sau các thế kỷ chuyên sản xuất các dòng đồ gốm gia dụng như bát, đĩa, bình, lọ... từ thời Mạc trở đi đồ gốm Việt Nam đã xuất hiện nhiều dòng đồ mỹ nghệ, trong đó, có rất nhiều tượng gốm: như tượng lân, tượng nghệ, tượng rồng, tượng chó... Tuy nhiên, tượng hổ thì quá là hiếm hoi, bởi ngoài trừ đôi tượng hổ ở Bảo tàng Lịch sử Việt Nam, giới sưu tầm trong nước chưa ghi nhận thêm tượng hổ nào khác. Chính vì thế mà đôi tượng hổ này không chỉ có giá trị cao về mặt nghệ thuật mà còn có giá trị lớn về kinh tế bởi tính độc đáo và quý hiếm của chúng.

Nhân Tết Canh Dần, chúng tôi giới thiệu với độc giả một số cổ vật gốm Việt Nam có trang trí hình tượng con hổ. So với các bộ môn nghệ thuật và các loại hình nghệ thuật khác, thì con hổ trên đồ gốm Việt không phong phú bằng. Tuy nhiên, sự xuất hiện của hổ trên đồ gốm trải từ triều Trần cho tới triều Lê (1427 - 1788) với nhiều cách thức thể hiện khác nhau.

Sang triều Nguyễn (1802 - 1945), khi kỹ nghệ chế tác đồ gốm Việt Nam đi vào thời kỳ sa sút, vua quan và quý tộc triều Nguyễn chuyển sang ký kiểu đồ sứ tại Trung Hoa và các nước phương Tây như Anh, Pháp, thì đề tài con hổ vẫn được chọn lựa để trang trí. Trên một chiếc đĩa trà ký kiểu đời Tự Đức (1848 - 1883) có trang trí đề tài *long hổ trang hùng* vẽ hình một con rồng thân ẩn trong đám mây đang giễu võ giương oai với một con hổ đang gầm gừ dưới bóng cổ tùng (ảnh 9). Có thể nhận xét rằng, hình ảnh dũng mãnh và

Ảnh 05: *Hình hổ trang trí trên chiếc kendi gốm Chu Đậu vớt được từ tàu đắm Cù Lao Chàm. Hiện vật của Bảo tàng Quảng Nam. Ảnh: Nguyễn Thượng Hỷ.*

oai hùng của loài hổ luôn là một đề tài trang trí được các thợ gốm và những người sử dụng gốm sứ Việt Nam ưa chuộng. Nhờ thế mà đời sau mới có dịp chiêm ngưỡng những cổ vật gốm sứ có hình tượng hổ rất độc đáo và thú vị, góp phần vào sự phong phú và đa dạng của chủ đề hổ trong nghệ thuật cổ Việt Nam.

T.H.

CHÚ THÍCH

- (1)<http://vi.wikipedia.org/wiki/H%E1%BB%95>
- (2) Nguyễn Hữu Thông, *Mỹ thuật Huế - Nhìn từ góc độ ý nghĩa và biểu tượng trang trí*, Phân viện Nghiên cứu Văn hóa Nghệ thuật Thành phố Huế - Nxb. Thuận Hóa, Huế, 2001, tr. 96.
- (3) Nguyễn Hữu Thông, *Tài liệu đã dẫn*, tr. 95.
- (4)<http://en.wikipedia.org/wiki/Tiger>.
- (5) Trong trang phục của triều Nguyễn, hình tượng hổ được thêu trên bờ tử của lễ phục võ quan hàm tứ phẩm.
- (6) Nguyễn Hữu Thông, *Tài liệu đã dẫn*, tr. 96.
- (7) Bộ Văn hóa Thông tin - Cục Bảo tồn Bảo tàng - Bảo tàng Lịch sử Việt Nam, *Cổ vật Việt Nam (Vietnamese Antiquities)*, Hà Nội, 2003, tr. 308.